INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	11
4 Nederzettingen	15
5 Bevolking	18
6 Middelen van bestaan	20
7 Sociale en culturele voorzieningen	25
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	28
Bronnen	31
Bijlagen	33

HET OVERSTICHT
Zwolle, mei 1990.

1 Ligging, grenzen en omvang

Markelo is een plattelandsgemeente in het zuidwesten van Twente. Het bestuurlijke en administratieve centrum wordt gevormd door het dorp Markelo. Tot de gemeente behoren verder de buurschappen met hoofdzakelijk verspreide bebouwing Elsen, Elsenerbroek, Herike, Kerspel-Goor, Markelerbroek en Stokkum.

In het noorden grenst de gemeente Markelo aan de gemeente Rijssen, in het oosten en zuidoosten aan de gemeenten Wierden, Ambt-Delden, Goor en Diepenheim, in het zuidwesten aan de Gelderse gemeenten Borculo, Lochem en Gorssel en in het noordwesten aan de Sallandse gemeente Holten.

De gemeente Markelo is ontstaan op 1 juli 1818. Op die datum werden van de gemeente Goor afgescheiden de zogenaamde Goorse kwartieren van het voormalige richterambt Kedingen, namelijk de buurschappen Markelo (met dorp), Beusbergen, Herike, Kerspel-Goor en Stokkum, alsmede het gebied ten zuiden van de Schipbeek, namelijk Markelerbroek en Stokkumerbroek. Tezelfder tijd werd van de gemeente Rijssen afgescheiden het gedeelte van de zogenaamde Rijssense kwartieren, die eveneens deel uitmaakten van het voormalige richterambt Kedingen. In de Rijssense kwartieren lagen de buurschappen Elsen en Elsenerbroek. Bovengenoemde gebieden, met uitzondering van het in Stokkumerbroek gelegen goed Westervlier (toegevoegd aan de gemeente Diepenheim) vormen sindsdien de gemeente Markelo. In 1818 kregen Goor en Markelo samen één burgemeester. Pas in 1869 kreeg Markelo een eigen

gemeentehuis en in 1873 een eigen burgemeester.

Sinds het ontstaan van de gemeente heeft een drietal grenswijzigingen plaatsgevonden, alle met de gemeente Goor. In 1879 werd een deel van het Markelose landgoed Heeckeren aan de gemeente Goor afgestaan, op 1 januari 1937 een 49 ha groot gebied aan het Twentekanaal en in 1967 413 ha landelijk gebied ten oosten en ten westen van de gemeente Goor.

Het grondgebied van de gemeente Markelo besloeg op 1 januari 1988 een oppervlakte van 92,68 km^2, waarvan 0,71 km^2 uit binnenwater breder dan zes meter bestond. De woningvoorraad bedroeg toen 2.125 eenheden en het aantal inwoners 6.994 personen. De gemiddelde woningdichtheid per km^2 was 23, de gemiddelde bevolkingsdichtheid 76 inwoners. Ter vergelijking: het bevolkingsdichtheidscijfer voor Twente als geheel bedroeg op 1 januari 1988 400, het woningdichtheidscijfer 149.

2 Landschapsstructuur

2.1. Geologie

In de wordingsgeschiedenis van het landschap in de gemeente Markelo en bij het bepalen van het grondgebruik hebben processen uit de geologische perioden van de ijsbedekking (het Pleistoceen) en de relatief warme huidige periode (het Holoceen) een belangrijke rol gespeeld. Het Pleistoceen en het Holoceen begonnen respectievelijk ongeveer 2.500.000 en 10.000 jaar geleden.

Voordat het in de Saale-ijstijd vanuit Scandinavië oprukkende landijs het gebied van de huidige gemeente Markelo bereikte, was hier in een marien milieu zeeklei en in een latere koude periode een pakket grof zand en (kleihoudend) grind afgezet.

Tijdens de landijsbedekking van het noordelijke deel van Nederland drong een van de landijslobben de IJsselgeul binnen en stuwde het aanwezige materiaal aan de zijkanten op tot een langgerekte heuvelrug (Sallandse heuvelrug). De gemeente Markelo ligt, met uitzondering van Kerspel Goor, op de zuidelijke punt van de Sallandse heuvelrug.

Toen het landijs zich terug trok, bleef op de oude afzettingen een niet of nauwelijks waterdoorlatende laag keileem, een door het landijs meegevoerd en gevormd mengsel van keien, grind, grof zand en leem, achter. Het afstromende smeltwater vormde smeltwatergeultjes, waarvan restanten nog steeds in het landschap terug te vinden zijn. Na de ijstijd is de keileem op de hoogste delen grotendeels weggeërodeerd. Waar dat het geval

is, kwam het preglaciale materiaal weer aan de oppervlakte te liggen. Plaatselijk zijn er, zoals op de Herikerberg en de Markelose berg, grote leembanken bewaard gebleven. Waar het glaciale materiaal geheel ontbreekt, zijn zandverstuivingen ontstaan. Deze worden in de omgeving van de Borkelt en in het Achterhoeker veld aangetroffen.

Tijdens de laatste ijstijd van het Pleistoceen bereikte het opnieuw als een gigantische bulldozer vanuit het noorden voortschuivende landijs Nederland niet. Wel heersten hier arctische omstandigheden, waardoor de wind als gevolg van het ontbreken van een vegetatiedek vrij spel had en vat kreeg op de losse bodemdeeltjes. Een deel van het door de wind meegevoerde materiaal werd afgezet in het gebied dat tegenwoordig de gemeente Markelo uitmaakt. Het gehele gebied werd bedolven onder een plaatselijk dik pakket dekzand. Het aanwezige reliëf werd daardoor enigszins genivelleerd.

In het Holoceen werd het klimaat geleidelijk milder, waardoor de zeespiegel begon te stijgen en de vegetatie weer een kans kreeg zich te ontwikkelen. In komvormige terreingedeelten zoals op een tweetal plaatsen in de buurschap Elsen, waaruit als gevolg van de keileem in de ondergrond overtollig water niet weg kon vloeien, ontstond in een zuurstofarm en drassig milieu hoogveen. Het Elsener- en Enterveen zijn hier voorbeelden van.

In de lage, vrij vlakke delen van het landschap zorgde een netwerk van riviertjes, beken en geulen, die hun beddingen steeds verlegden, voor het ontstaan van een sterk verbrokkeld micro-reliëf, bestaande uit dekzandopduikingen en lage moerassige gebieden: vlieren, goren en/of broeken. Voornamelijk in het oostelijke gedeelte van de gemeente werd door de talrijke beken kleiachtig zand afgezet, hier en daar met veen vermengd. Deze beekeerdgronden en de andere genoemde geologische formaties met de daarop ontstane bodemsoorten zijn ingetekend op **kaart 2**.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap

Het uitgesproken micro-reliëf van het Markelose grondgebied vormde de grondslag voor het gemengde agrarische bedrijf en de sterk daarmee samenhangende genese van het landschap zoals zich dat rond het midden van de vorige eeuw voordeed.
Van oudsher was het Twentse boerenbedrijf gebaseerd op drie elementen: bouwlanden (essen), groengronden (broeken en maten/meden) en woeste veld- (heide) en veengronden. Men zou het loofbos hier nog als vierde element aan toe kunnen voegen. Het loofbos vormde geen dicht aaneengesloten woud, maar had open plekken. Deze open plekken waren uitermate geschikt voor het inscharen van vee. Het bos had men tevens nodig als leverancier van bouwmaterialen en brandstof.

Op en aan de rand van de Sallandse heuvelrug en op de kleine geïsoleerde dekzandkoppen legden de landbouwers bouwlandcomplexen (essen) aan. In het algemeen lagen de essen tussen 15 en 20 meter boven N.A.P. Boven deze hoogte

werd, in verband met een te lage grondwaterspiegel, geen bouwland aangelegd. De essen werden tegen loslopend vee en wild beschermd door het aanleggen van een houtwal, die gewoonlijk uit knoteiken bestond.

Doordat slechts een relatief klein oppervlak voor permanente landbouw beschikbaar was, werden deze gronden zeer intensief gebruikt. Hiervoor was een zware bemesting noodzakelijk. De mest was afkomstig uit de potstal, waar de uitwerpselen van het vee vermengd werden met heideplaggen en bosstrooisel. Eeuwenlange bemesting van de van nature vrij onvruchtbare dekzandgronden op de gestuwde afzettingen met potstalmest leidde tot het ontstaan van bodems met een meer dan 30 cm dik cultuurdek, de zogenaamde enkeerdgronden. Duidelijke voorbeelden van deze oude bouwlandcomplexen waren rond het midden van de vorige eeuw de Achterhoeker es, Dijker es, Elsener es, Heriker es, Markelose es, Stoevelaars es, Stokkumer es en Zuider es.

Samenhangend met het sterk afwisselende micro-reliëf was in Elsenerbroek het akkerkampenlandschap kenmerkend. Een kamp is een min of meer blokvormig perceel akker- of grasland dat afzonderlijk met een haag of houtwal omheind was. Het kampenlandschap kenmerkte zich dan ook door een grotere beslotenheid.

De groengronden waren nodig voor de veeteelt, die men meer uitoefende omwille van de mestvoorziening en de vetweiderij, dan van de zuivelprodukten. De wei- en hooilanden kregen een plaats op de laaggelegen vochtige beekdalafzettingen in het oosten van de gemeente Markelo, op de moerassige gronden met een beginstadium van veenvorming (broeken of vlieren) en op relatief lage (natte) terreingedeelten zonder natuurlijke waterloop. De vruchtbaarheid van de uit fijn zand en klei bestaande beekdalafzettingen werd op natuurlijke wijze in stand gehouden, doordat ze regelmatig overstroomd en daardoor van een laag vruchtbaar slib voorzien werden.

Vóór de grote negentiende-eeuwse ontginningen een aanvang namen, werden de graslandcomplexen van redelijke kwaliteit over het algemeen "maten" of "meden" genoemd. De term matenlandschap wordt dan gehanteerd voor al het grasland dat omstreeks 1850 in verkavelde vorm aanwezig was. In de gemeente Markelo was een dergelijk matenlandschap aanwezig in "De Woestenij", "Apengoor", "De Deele", "Beusbergermaten en Heriker Meede" en het gebied oostelijk van Elsen. Deze gebieden kenmerkten zich door een meer of minder regelmatige blok- of strokenverkaveling en de aanwezigheid van hagen en houtwallen. Voorbeelden van drassige, hoofdzakelijk onverkavelde groengronden waren het "Stokkumerbroek", het "Markelosche Broek" en het "Elsenerbroek".

De derde belangrijke categorie gebruiksgronden voor het uitoefenen van het gemengde, hoofdzakelijk zelfverzorgende,

agrarische bedrijf waren de heidevelden en de veengronden. De heide was weideplaats voor de schapen, honingwingebied en leverde de plaggen voor de bemesting. De heidevelden strekten zich uit over de voor akkerbouw ongeschikte zandgronden met een laag grondwaterpeil die vanwege het afplaggen ten behoeve van de bereiding van potstalmest nog eens extra verschraalden. Zo ontstonden de sterk uitgeloogde veldpodzolgronden als die in het noorden en zuidoosten van de gemeente.

In 1850 was in de gemeente Markelo het bovengenoemde grondgebruikspatroon nog duidelijk te herkennen. De verschillende soorten gebruiksgronden behoorden tot het Middeleeuwse ontginningslandschap. In de natuurlijke groengronden en in de heidegebieden hebben zich tussen 1850 en 1935 aanzienlijke landschappelijke wijzigingen voorgedaan. Zo vond er in de broeken als gevolg van verbeteringen op het gebied van de waterhuishouding een belangrijke uitbreiding van het areaal in cultuur gebrachte natuurlijke wei- en hooilanden plaats en daardoor een uitbreiding van het matenlandschap. Uitbreidingen van het areaal cultuurgrond vonden ook plaats op de schrale veldpodzolgronden. Een groot deel van de heidevelden werd bebost, vooral met naaldhout.

Bleef tot de Tweede Wereldoorlog in de jonge broekontginningsgebieden het kleinschalige besloten coulissenlandschap overheersen, nadien maakte in ruilverkavelingsverband groot deel van dit traditionele cultuurlandschap plaats voor een veel opener landschap, waarin voor houtwallen, hagen en "grote" reliëfverschillen geen plaats meer was. Het areaal woeste grond werd verder gereduceerd. Vooral in de ontgonnen heidevelden overheerste van meet af aan een rationeel verkavelingspatroon.

2.3. Bodembeheer en ontginningen

Onder invloed van een toenemende bevolkingsdruk en een daarmee samenhangende schaarste aan landbouwgrond ontstonden vanaf het eind van de twaalfde eeuw de marke-organisaties om te voorkomen dat de voor het boerenbedrijf onontbeerlijke uitgestrekte heidevelden en andere gemeenschappelijke woeste gronden geheel zouden verdwijnen. Ruimtelijk gezien was de marke een aaneengesloten oppervlakte gemeenschappelijke grond, die door de eigenaars of pachters van de zogenaamde gewaarde erven beheerd werd. De essen en de droge hooilanden waren privé-eigendom van de boeren. Uitgaande van de huidige gemeentegrenzen werd Markelo verdeeld in vier marke-organisaties, te weten Elsen, Goor, Markelo en Stokkum en Herike. Over het algemeen vormden de eigenaren van de gewaarde erven, onder voorzitterschap van de markerichter, het bestuur van de marken. Het erfmarkerichterschap van de marke Stokkum en Herike was verbonden aan het hof te Stokkum, dat door de bisschoppen bij de aankoop van Diepenheim werd verkregen. Met toestemming van de Staten werd het recht in 1643 op de havezate Weldam overgebracht.

De marke Goor komt gewoonlijk voor als Kerspel-Goor, waaronder verstaan moet worden het gebied van de marke dat niet tot het stadsvrijheid behoorde. Het stadsgebied Goor bedroeg slechts een gedeelte van de marke. Het enige recht dat de burgers van de stad Goor in de marke hadden was dat van houthakken in het Withag. Dit recht werd in 1820 afgekocht voor 143 gulden. Het markerichterschap van de marke Goor was erfelijk verbonden met het erf Swierink, dat tot de bezittingen van Kasteel Twickel (gemeente Ambt Delden) behoorde.

De vier marke-organisaties bezaten samen verreweg het grootste gedeelte van het grondgebied dat tegenwoordig tot de gemeente Markelo behoort. Een deel van de grond kwam echter vanaf ongeveer de dertiende eeuw in handen van de bewoners van de verschillende adellijke hoven, de havezaten. Markelo kende vroeger negen van dergelijke versterkte erven met de rechten van een havezate, te weten Elzen, Oldenhof, Hulsbeecke, Heeckeren, Stoevelaar, Olijdam, Kevelham, Wegdam en Weldam. Het is dubieus of Huis Keppels ook de status van een havezate heeft bezeten. Weldam, Wegdam en Heeckeren bestaan nog steeds.

Het landgoed Weldam bestond al in de veertiende eeuw. Het huidige gebouw dateert uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw. De twee grote torens zijn er in de jaren 1897/1899 aan toegevoegd. Tevens lieten de toenmalige bewoners Willem Carel Philip Otto graaf van Aldenburg-Bentinck en Waldeck-Limpurg en zijn vrouw Maria Cornelia van Heeckeren van Wassenaer-Obdam het huis in- en uitwendig grondig restaureren. Tuinarchitect Hugo Poortman verzorgde de aanleg van het park en de tuin. De havezate Weldam was een "borgmansgoed" van Goor en van Diepenheim. In de loop van de jaren zijn de havezaten Olydam, Kevelham en Wegdam aan de bezittingen van de eigenaars van Wegdam toegevoegd. Het gehele bezit omvatte in 1920 65 boerderijen en 22 andere gebouwen en besloeg toen een oppervlakte van 1.900 ha. In 1965 was de totale oppervlakte van het landgoed nog 1.550 ha, waarvan 1.000 ha bouw- en weiland en 550 ha bos. De huidige eigenaar van het landgoed Weldam is graaf von Solms.

De havezate Wegdam wordt al in de vijftiende eeuw genoemd en is dan eigendom van de Van Coeverdens. Het nu nog bestaande huis is in de laatste helft van de zeventiende eeuw verbouwd en in het midden van de achttiende eeuw van een nieuw voor-huis voorzien. In de negentiende eeuw kwam het door huwelijk in het bezit van de familie Meyjes en werd door koop in 1897 toegevoegd aan de havezate Weldam.

Een derde nog bestaand voormalig adellijk huis is de tegenwoordig in de gemeente Goor gelegen havezate Heeckeren. De Heeckerens noemden na 1348 hun havezate "Huis te Goor" omdat zij in dat jaar de status van bisschoppelijke kasteelheren kregen. De verdediging van de zuidgrens van Twente werd toen door de bisschop overgelaten aan de Heeckerens. Na 1400 komt het huis in handen van de Van Coeverdens. Al bijna een

eeuw is Heeckeren nu een rooms-katholiek klooster. Drie bij het landgoed behorende molens, waarvan één watermolen op de Regge, zijn inmiddels verdwenen.

Zowel de marken als de landgoederen hadden een sterk conserverende invloed op het landschap en de economie, waardoor ontginningen van woeste gronden uitzondering waren. Toen echter in de Franse Tijd aan de landsheerlijke rechten van de grootgrondbezitters grotendeels een einde kwam en omstreeks 1850 de marke-organisaties Goor (1821), Markelo (1842), Elsen (1852) en Stokkum en Herike (1859) werden opgeheven en de markegronden onder de rechthebbenden werden verdeeld, stond juridisch gezien niets een grootschalige ontginning van de nog bestaande woeste gronden en daardoor een uitbreiding van het areaal bouw- en weiland meer in de weg. Het duurde echter nog tot omstreeks 1900 voordat daarmee werkelijk een aanvang kon worden gemaakt. Tot dan beperkte een nijpend tekort aan betaalbare (organische) mest het vruchtbaar maken van de schrale heidegronden. De introductie van kunstmest rond de eeuwwisseling maakte aan dat probleem een einde. Op relatief grote schaal werden daarna woeste gronden, overeenkomstig het veranderende produktieplan, omgezet in wei- en hooiland. Alleen al in de jaren 1930-1939 werd ruim 1.168 ha woeste grond omgezet in cultuurgrond. Door het verbeteren van de waterhuishouding vond tevens een belangrijke kwaliteitsverhoging van de bestaande groengronden plaats. Besloeg de oppervlakte niet in cultuur gebrachte gronden in 1830 nog ruim 52% van het toenmalige gemeentelijke grondgebied (5.069 ha), in 1939 was dat ruim 28%, ofwel 2.700 ha. In 1971 bedroeg het totale oppervlak woeste grond in de gemeente ruim 1.200 ha (13%).

Kaart 3 geeft een overzicht van de voormalige marken en de landgoederen Weldam, Wegdam en de gemeente Markelo gelegen gronden die tot de landgoederen Nijenhuis en Warmelo in de gemeente Diepenheim behoren (toestand 1965).

2.4. Waterbeheersing

De waterscheiding in de gemeente Markelo wordt gevormd door de stuwwal die als Bestmerberg bij Ommen begint en (met enige onderbrekingen) naar het zuiden wordt voortgezet als Lemeler-, Hellendoornse-, Haarler-, Holter-, Rijsser-, Markelose- en Herikerberg. Het gebied oostelijk van de stuwwal behoort tot het stroomgebied van de Regge, het gebied westelijk van de stuwwal behoort hoofdzakelijk tot het stroomgebied van de Schipbeek.

Vanwege de ligging van de gemeente Markelo in een komvormig gebied had men, zolang de afwatering geheel aan de natuur van de talrijke beken werd overgelaten, periodiek met ernstige wateroverlast te kampen. Een verbetering van de waterhuishouding kwam pas laat en moeizaam op gang, onder meer als gevolg van de aard van reliëf en bodemformaties en een sterke weerstand onder de bewoners van het gebied. Zij wilden lange tijd niet meewerken omdat zij hoge kosten vreesden en tot de

introduktie van de kunstmest aan het einde van de vorige eeuw de natuurlijke bemesting van de groengronden door de overstromende beken niet konden missen.

Belangrijke verbeteringen in de waterhuishouding van de gemeente Markelo kwamen tot stand in het kader van de regulatie van de afwatering in de stroomgebieden van de Regge en de Schipbeek, waartoe voor beide gebieden waterschappen werden opgericht: "De Schipbeek" in 1881 en "De Regge" in 1883. Eén van de doelen van het eerstgenoemde waterschap was het scheiden van het stroomgebied van dat van de Regge en de Berkel. De Schipbeek kreeg namelijk in de winter water toegevoerd van de Berkel; de Regge van de Buurserbeek. De latere minister van verkeer en waterstaat, ir. C. Lely, ontwierp een verbeteringsplan waarbij de bekende allerhoogste waterstanden noch in de zomer noch in de winter overstromingen zouden veroorzaken. Dit plan kwam pas in de werkverschaffing rond 1930 tot uitvoering. Al eerder, tussen 1893 en 1907, waren door het graven van afwateringskanalen langs een gedeelte van de Schipbeek op Markelo's grondgebied de zomervloeden goeddeels uitgebannen en de wintervloeden enigszins reguleerbaar gemaakt. Ongeveer gelijktijdig met de eerste verbeteringen van de waterhuishouding in het stroomgebied van de Schipbeek startte ook een eerste verbeteringsronde in het Reggedal, toen onder meer ook nog met het oog op de bevordering van de scheepvaart. Tussen 1894 en 1914 werd daartoe de Regge gekanaliseerd. De afvoercapaciteit van de toeleveringsbeken werd in de tweede verbeteringsronde (na 1925) vergroot, voornamelijk door kanalisatie, de bouw van stuwen en sluizen en verbetering van de aansluiting op de Regge.

Hoewel in eerste instantie bedoeld als vaarweg had vooral ook het eveneens in de werkverschaffing gereedgekomen Twentekanaal een belangrijke verbetering van de afwatering van de Schipbeek en de Regge tot gevolg. Bij de onderleider van de Schipbeek onder het Twentekanaal kreeg de Schipbeek een aflaatmogelijkheid op het kanaal. Het afwateringskanaal van de Berkel (Gelderland) naar de Schipbeek en de Bolsbeek werd door het Twentekanaal doorsneden, waardoor de taak van het ontvangen van Berkelwater door dit kanaal werd overgenomen. Het Twentekanaal kreeg na de Tweede Wereldoorlog ook een rol toebedeeld in de watervoorziening. Zo werd voor het voeden van de Schipbeek in 1973 een gemaal gebouwd.

Tegenwoordig behoort het grondgebied van Markelo tot de waterschappen "De Schipbeek" en "Regge en Dinkel". Laatstgenoemde kwam tot stand door samenvoeging van de waterschappen "De Regge" en "De Benedendinkel" in 1957.

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen

In de economische ontwikkeling van de gemeente Markelo hebben scheepvaartwegen nauwelijks een rol gespeeld. De Regge en de Schipbeek waren wel bevaarbaar maar het varen op deze wateren was dikwijls een hachelijke onderneming; in een droge zomer als gevolg van een te lage waterstand, in een natte winter als gevolg van een teveel aan water. Om ook met weinig water toch te kunnen varen, moest het water in Regge en Schipbeek dikwijls opgestuwd worden door het opwerpen van dammen. Als het water voldoende gestegen was, staken de schippers de dammen door en lieten ze zich met de vloed een eindweegs meedrijven. Doorgaans werd er alleen vracht vervoerd.

De geschiedenis van de Schipbeek gaat terug tot het begin van de vijftiende eeuw, toen de stad Deventer een verbinding tussen de Regge bij Westerflier (gemeente Diepenheim) en de Markelosche Beek, die van Markelo naar Deventer liep, tot stand bracht. Bij Westerflier werd de bij Geesteren (Gelderland) ontspringende Regge "onthoofd" en het water geleid naar de Markelosche Beek, die voortaan als Schipbeek dienstbaar werd gemaakt aan handel tussen Deventer en Duitsland. Het betrof hier voornamelijk vervoer van houtvlotten. Begin 1600 werd, opnieuw in opdracht van de stad Deventer, een verdere verbinding gegraven tussen Westerflier en de uit Westfalen komende Buurserbeek. Hierdoor werd de handel van Deventer op Münsterland aanzienlijk bevorderd. De handel via de Schipbeek was in latere

jaren grotendeels in handen van één familie, genoemd Van der Sluys, wonende in de heerlijkheid Diepenheim. Alleen de Molenbeek bleef via de Diepenheimse watermolen water naar de Regge langs Goor afvoeren. Het bestuur van Deventer hield jaarlijks een schouwing over de Schipbeek in de gemeenten Diepenheim, Markelo, Holten, Bathmen en Diepenveen. De vaart op de Regge werd in hoofdzaak uitgevoerd door schippers uit Enter met hun bekende "zompen". Deze schuiten waren speciaal ontwikkeld voor de vaart in ondiep water: ze hadden een platte bodem en een rechte voor- en achtersteven.

Met het totstandkomen van een net van verharde wegen in de jaren dertig van de negentiende eeuw en de Overijsselsche Kanalen rond tussen 1850 en 1860 kwam aan de scheepvaart op de Schipbeek en de Regge nagenoeg een einde. De komst van spoorwegen betekende de genadeklap. De kanalisatie van de Regge tussen 1894 en 1911 had uit oogpunt van de bevordering van de scheepvaart had dan ook weinig effect. In 1924 werd de van oorsprong natuurlijke waterweg officieel voor de scheepvaart gesloten.

Markelo werd per schip weer bereikbaar toen in augustus 1935 het pand van het Twentekanaal tussen het sluizencomplex te Eefde en dat in de buurschap Wiene in gemeente Ambt Delden voor de scheepvaart opengesteld werd. In de buurschap Stokkum werd aan het kanaal een laad- en losplaats aangelegd, waar zich een klein industrieterrein ontwikkelde. Om voor het dorp Markelo van economisch belang te worden, lag de "haven" te ver weg, namelijk ongeveer 4 kilometer ten zuidoosten van het dorp.

3.2. Landwegen

Goederen- en personenverkeer tussen het dorp Markelo en de verschillende buurschappen in de gemeente Markelo en omliggende plaatsen vond in 1850 alleen plaats over onverharde landwegen. Het dorp Markelo en de stad Goor waren de belangrijkste knooppunten in dit wegennet. Van oudsher liep over deze beide plaatsen de toegangsweg tot Twente: de oude postweg van Holland naar Hannover, waarover in het begin van de negentiende eeuw de rijksweg Deventer-Holten-Hamburg werd aangelegd. De weg liep ter hoogte van Goor (= moeras) over een "Bandijk", die waarschijnlijk primair niet uit handelsoverwegingen is aangelegd, maar om de bisschop in de gelegenheid te stellen de Markelosche Berg te bereiken. Hier werden namelijk de nieuwe bisschoppen van Utrecht ingehuldigd. De bisschop maakte van deze weg ook gebruik om zijn leenmannen te berispen wanneer deze zich te buiten waren gegaan aan "roof ende brant ende wedighe saeken". Uit hoofde van de speciale functie van de Bandijk moest deze door alle Twentse marken gezamenlijk onderhouden worden. De lengte van het te onderhouden stuk was afhankelijk van het aantal waardelen dat een marke bezat.

In 1832 werd de rijksweg van Deventer naar Hamburg, als eerste in Twente, bestraat. Daarvoor was het een onverharde weg zoals alle

landwegen. In 1842 volgde de verharding van de verbinding Goor-Kerspel Goor-Diepenheim-Lochem-Zutphen. Hiervoor stelde de Hervormde kerk van Goor het ijzeroer uit de Klokkenkamp beschikbaar. In de volksmond heette de Diepenheimseweg sindsdien "de Grinte". Na 1864 werd een nieuwe weg van Goor door Kerspel-Goor naar Diepenheim aangelegd. Deze weg was nodig geworden toen de spoorlijn van Zutphen naar Hengelo de oude weg afsneed. Ook deze nieuwe verbinding wordt de Grinte genoemd. Het was een grint- of macadamweg, genoemd naar de Schotse ingenieur J.L. MacAdam. Hierbij kwam op een onderlaag van leem, keien of breuksteen een wegverharding, bestaande uit twee lagen steenslag. Deze rijksweg loopt door het zuidelijke deel van de gemeente Markelo en verenigd zich in Goor met de rijksweg Deventer-Hamburg. Deze rijksweg had minder doorgaand verkeer. Dat veranderde echter na 1933 door de aanleg van het Twente-Rijn-kanaal en de modernisering van de verkeersbrug over de IJssel bij Zutphen. De huidige hoofdverbinding loopt van Zutphen over Lochem, langs het Twente-Rijn-kanaal om zich ten oosten van Goor, juist bij de grens met de gemeente Ambt Delden op de oude weg (van 1864) aan te sluiten.

De Herikerweg was in 1920 nog een bochtig zandweggetje, slingerend van erf tot erf door de buurschappen Herike en Elsen. Deze weg was nog niet verhard toen de verbinding met Enter door de zeer drassige terreinen als het Elsenerbroek tot stand kwam. Pas in de jaren twintig werd de weg door Herike en Elsen verhard. In 1933 werd hier de nieuwe "autoweg" Rijssen-Elsen-Goor in gebruik genomen. Andere belangrijke nieuwe/verharde wegen uit de periode 1850-1940 zijn de weg van Elsenerbroek over Goor en Kerspel-Goor naar Haaksbergen en van daaruit naar Münsterland, de uit 1866 daterende provinciale weg over Stokkum langs het station Diepenheim (op Markelo's grondgebied) naar de rijksweg Lochem-Diepenheim en de provinciale weg door het Markelerbroek naar Laren. Enschede was in die tijd vanuit Markelo bereikbaar via de weg Goor-Beckum-Boekelo, waarvan de Goorseweg nog een onderdeel vormt. De eveneens uit de periode 1850-1940 daterende verbinding Goor-Holten (door Herike en langs de Friezenberg) is tegenwoordig nog gedeeltelijk een zandweg.

Vrijwel alle wegen van lokaal belang zijn, voor zover ze dat nog niet waren, na de Tweede Wereldoorlog verhard. Gedurende de jaren 1971 en 1972 is de nieuwe rijksweg Deventer-Oldenzaal tot stand gekomen. Deze E-30 ligt ten noorden van het dorp Markelo.

3.3. Spoorwegen

De eerste concrete plannen voor het aanleggen van spoorlijnen in Twente dateren van 17 augustus 1860. De Eerste Kamer sprak toen haar goedkeuring uit over een wet die de aanleg van spoorlijnen door de Staat mogelijk maakte. De spoorlijnen die voor 1860 waren aangelegd waren te danken aan particulier initiatief en buitenlands kapitaal. De eerste staatsspoorlijn op Twents grondgebied was de lijn van

Zutphen via Goor, Delden en Hengelo naar Enschede. Deze werd op 1 november 1865 in gebruik genomen. Het beheer van de lijn Zutphen-Hengelo-Enschede kwam in handen van de particuliere "Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorlijnen".

De spoorlijn Zutphen-Hengelo-Enschede heeft voor de gemeente Markelo maar beperkte economische betekenis gehad. Daarvoor was het traject te ver verwijderd van een bestaande kern. Het in de gemeente Markelo gebouwde station was bestemd voor het stadje Diepenheim. De eigenaardige ligging van dit station ten opzichte van Diepenheim kwam voort uit de eis van de bewoners van de havezate Westerflier in de gemeente Diepenheim. Deze hield in dat de spoorlijn het betreffende landgoed niet mocht doorsnijden. Een station was echter wel gewenst, maar moest ook buiten de grenzen van het landgoed gerealiseerd worden. De reden dat het station niet opgeheven werd, lag in het feit dat het op dit enkelsporige baanvak wisselplaats was voor de nachtsneltreinen (Londen-)Vlissingen-Berlijn en omgekeerd. Sinds 1952 stoppen er geen personentreinen meer op het station Markelo, daar van deze mogelijkheid te weinig gebruik gemaakt werd. Het stationsgebouw is tegenwoordig als woning in gebruik.

De op 29 april 1910 geopende spoorlijn Neede-Hellendoorn was eigendom van de particuliere vervoersmaatschappij "Locaalspoorweg-Maatschappij Neede-Hellendoorn". Deze maatschappij was op 13 october 1904 in Goor opgericht. Particulieren en de gemeenten langs de spoorlijn verschaften het aandelenkapitaal. De spoorweg Neede-Diepenheim-Goor-Rijssen-Nijverdal-Hellendoorn werd speciaal aangelegd om een kortere verbinding te krijgen voor de aanvoer van steenkolen uit het Ruhrgebied naar de fabrieken in de betreffende plaatsen. Op het gebied van het personenvervoer speelde de lijn een ondergeschikte rol, al is er in Elsenerbroek nog een halte geweest. In 1935 werd de lijn opgeheven omdat het opkomende wegvervoer de lokaalspoorweg onrendabel maakte. De rails zijn daarna opgebroken; de aarden baan is opnieuw verkaveld. **Kaart 4** geeft een overzicht van de belangrijkste (opgeheven) infrastructurele voorzieningen.

4 Nederzettingen

4.1. Kerkdorpen

Markelo behoort tot de oudste bewoonde gebieden van ons land. Omstreeks 200 voor Chr. waren hier al nederzettingen, zoals is gebleken uit opgravingen in het Elsenerveld. Op de Markelose berg en Dingseler berg werden vroeger door de Saksen volksvergaderingen gehouden. Ook werden op de Markelose berg de Utrechtse bisschoppen door de Twentse edelen ingehuldigd als landsheer van Overijssel. Als kerspel wordt Markelo voor het eerst genoemd in 1188. In 1457 is Markelo deels afgebrand. Dit blijkt uit de cameraars- of stadsrekening van Deventer. Er werd toen namelijk voor rekening van de stad Deventer een vat boter en een vat bier heengezonden.

Het dorp Markelo is in de elfde of twaalfde eeuw ontstaan rond een al vóór 1224 in de gelijknamige marke gebouwde kerk. Deze aan de Heilige Martinus gewijde parochiekerk, moederkerk van Diepenheim (afgescheiden in 1224), werd gebouwd aan de voet van de Markelose berg, aan de oude weg naar Goor. Van oorsprong was Markelo een los esdorp, zonder dorpskern. De es lag tussen het dal van de Schipbeek en de inzinking van de Beusberger Waterleiding in, rond de Markelose berg en de Dingspelberg. Van deze heuvels waren de toppen niet in cultuur gebracht. De groengronden lagen langs de Beusberger Waterleiding en in "De Slagen" ten noorden van de weg naar Laren (Gelderland). Langs de weg van Holten naar Goor, die de grote es van Markelo verdeelde in de "Noord Esch" en de "Dorp Esch" en in het overgangsgebied van de esgronden

naar de groengronden langs de Beusberger Waterleiding lagen de meeste boerderijen.

In de periode 1850-1940 nam de bebouwing rond de es fors toe, waardoor Markelo de vorm van een kransesdorp kreeg. Het betrof een verdichting van het bebouwingspatroon met uitsluitend boerderijen. De geringe concentratie van woningen rond de kerk groeide uit tot een duidelijke dorpskern. Verder vond een toename van de bebouwing langs de uitvalswegen plaats. In dit geval betrof het voornamelijk woningen en winkels van notabelen en neringdoenden. Bedroeg in 1849 de totale woningvoorraad van het dorp Markelo 185 eenheden, in 1930 bestond het dorp Markelo uit 266 woonhuizen, 34 werkplaatsen, 25 winkels, 11 café's, 3 scholen, 3 kantoren en 1 kerk; een toename met 81 woningen in een tijdsbestek van acht decennia, ofwel een groei van ruim 43%.

De uitbreiding van de bebouwing kwam na de Tweede Wereldoorlog in een stroomversnelling: in nog geen 40 jaar een toename van het aantal woningen met 440%. De belangrijkste uitbreidingen van de bebouwde kom werden aan de noordoost- en de zuidoostzijde van de bestaande kern gerealiseerd. Een belangrijk historisch gebouw uit de periode 1850-1940 in de huidige bebouwde kom van Markelo is het uit 1869 daterende en in 1973 uitgebreide gemeentehuis. Net buiten Markelo aan de Potdijk staan enkele vakantiehuisjes op het terrein Hessenheem. Deze huisjes zijn begin jaren vijftig gebouwd door de architect Rietveld. Eén van de huisjes is in 1989 volledig gerestaureerd.

4.2. Buurschappen en verspreide bebouwing

De buurschappen Elsen, Elsenerbroek, Herike, Kerspel-Goor, Markelerbroek en Stokkum hebben sedert 1850 wel meer of minder ingrijpende landschappelijke wijzigingen ondergaan, doch geen belangrijke functionele. Ook het bebouwingspatroon is in die periode in het algemeen nauwelijks gewijzigd. Het zijn allemaal agrarische nederzettingen met hoofdzakelijk verspreide bebouwing gebleven.

De aanwezigheid van boerenerven die al in de Middeleeuwen in diverse actes genoemd worden en grote essen, doen vermoeden dat **Elsen** al "eeuwenoud" is. Rond 1850 was deze nederzetting te typeren als een flankesdorp zonder kern maar met huiskampen. De buurschap Elsen is ontstaan in een halve kring rond het complex Apenberg-Vriezenberg. De groengronden van Elsen lagen langs de Regge. Het oorspronkelijke karakter van deze zuiver agrarische nederzetting is vrij gaaf behouden. Doordat het geïsoleerd lag, was de mogelijkheid voor de ontwikkeling van andere bestaansmiddelen gering. In 1849 bedroeg de woningvoorraad van de buurschap Elsen 130 woningen. In 1986 was dit aantal gestegen tot ongeveer 230 woningen. In Elsen zijn de boerderijen en woningen tegenwoordig vooral geconcentreerd nabij de kruising Rijssenseweg-Herikerweg-Plasdijk en rondom de Brink en de Scholendijk in Noord-Elsen.

Elsen herbergt een tweetal belangrijke historische gebouwen uit de periode 1850-1940. Erve Wilmis-Forte is een rijksmonument. Het achterhuis van deze boerderij heeft een korfboogvormige deelingang met in de sluitsteen het jaartal 1914. Op de boerderij wordt nu een huifkarverhuurbedrijf annex paardenfokkerij geëxploiteerd. Het bedrijfsgedeelte van erve de Bakker werd blijkens een steen boven de achteringang in 1865 gebouwd, hierbij bevindt zich een schaapskooi met wanden van baksteen. Deze schaapskooi is eveneens een rijksmonument.

Stokkum is waarschijnlijk ontstaan in de periode 800-1000 na Chr. Stokkum was in 1850 een duidelijk voorbeeld van een flankesdorp met dorpskern. De boerderijen waren min of meer lintvormig gesitueerd aan de oostelijke en zuidoostelijke lage zijde van de es en aan enkele brinken om de es. Stokkum is in een halve kring rond de es ontstaan. In 1850 viel Stokkum uiteen in een Oost- en West-Stokkum. De dorpskern lag in West-Stokkum, waar zich ook de school bevond.

In 1849 bedroeg de woningvoorraad van Stokkum ongeveer 130 woningen, waaronder veel bij de havezate Weldam behorende boerderijen. In de periode 1850-1940 is de bebouwing rond de es in Stokkum enigszins toegenomen, voornamelijk met boerderijen. In 1935 wordt het onderscheid tussen Oost- en West-Stokkum niet altijd meer gemaakt. In 1988 werd het dorpsbeeld nog volledig bepaald door de veelal monumentale boerderijen op erven met hoog opgaand geboomte. Alle namen van de oude boerderijen in deze buurt eindigen op "ink". Het oude uitwaaierende wegenpatroon van de vroegere wegen naar de hooilanden, de heidevelden en essen is eveneens goed bewaard gebleven evenals de huiskampen.

Tot de marke Stokkum behoorde ook de buurschap **Herike**, een van oorsprong losse esnederzetting met weidekampen. De boerderijen lagen in een terreindepressie tussen twee escomplexen, te weten de Zuider Esch en de Stoevelaars Esch. Beide bouwlandcomplexen lagen op de noordflank van de Herikerberg. De groengronden bevonden zich ten zuidoosten van de Herikerberg. Een deel van de velden lag op deze berg. In 1849 bedroeg de woningvoorraad van de buurschap Herike 95 woningen.

Ten zuiden van Stokkum, op gronden van het landgoed Warmelo (huis Warmelo staat in de gemeente Diepenheim), bevinden zich twee belangrijke historische gebouwen uit de periode 1850-1940. Herberg "De Viersprong" was oorspronkelijk bedoeld als jachthuis. In de voorgevel bevindt zich een steen uit 1858 waarop de letters HFWES. Deze letters staan voor Henriëtte Francis Wilhelmina Elisabeth gravin Schimmelpenninck. De Schimmelpennincks, bewoners van het Diepenheimse landgoed Nijenhuis, hebben plannen gehad om deze plek tot een nieuw dorp te laten uitgroeien. Tegenover de herberg staat de boerderij "Kattebraa" (Quatre Bras) gebouwd door de graaf van Weldam in 1859.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking

Tabel 1 geeft een overzicht van de bevolkingsontwikkeling in de gemeente Markelo tussen 1850 en 1940. Daaruit blijkt dat, na een aanvankelijke toename, vanaf 1870 tot de eeuwwisseling het inwonertal van de gemeente Markelo voortdurend afnam. Oorzaken daarvan waren slechte vooruitzichten in de landbouw, vooral ten tijde van de grote internationale landbouwcrisis rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw, en de afwezigheid van vervangende werkgelegenheid binnen de gemeentegrenzen. Veel mensen trokken naar de Twentse textielcentra, anderen emigreerden.
Rond 1900 begon de bevolking van de gemeente Markelo weer te groeien, eerst langzaam en vanaf ± 1910 snel. Deze toename was voornamelijk een gevolg van de verbeterde hygiëne en medische verzorging op het platteland, waardoor een scherpe daling van de zuigelingensterfte optrad. De natuurlijke bevolkingsgroei in de gemeente Markelo in de periode 1881 tot 1940 bleef vrij constant, maar lag steeds onder het landelijk gemiddelde. De daling in het inwonertal was dan ook volledig toe te schrijven aan een vertrekoverschot.Markelo kende als sinds de negentiende eeuw een vertrekoverschot. Gedurende de jaren 1923 tot 1933 kende Markelo een vestigingsoverschot. Het vestigingsoverschot in deze periode bedroeg 112 personen. Dit werd vooral veroorzaakt door het industriële crisisjaar 1932, toen het overschot niet minder dan 77 personen bedroeg. Het betrof hier uit de textielindustrie

uitgestoten arbeiders, die weer naar het ouderlijke huis terugkeerden.

5.2. Ruimtelijke spreiding

Blijkens **tabel 2** woonde in 1849 ruim 29% van de totale gemeentelijke bevolking in het dorp Markelo (1.062 personen). Op 1 mei 1947 bedroeg dit aandeel volgens **tabel 3** nog ruim 17% (1.051 personen). De rest woonde verspreid in het buitengebied. De groei van het aantal inwoners van de gemeente tussen 1900 en 1940 kwam voornamelijk ten goede aan het buitengebied. Het aandeel van het inwonertal in het dorp Markelo in de totale gemeentelijke bevolking nam tussen 1849 en 1947 voortdurend af. Het absolute aantal inwoners nam tot 1930 nog wel toe (tot 1.180), maar daarna nam ook dit enigszins af. Pas na 1947 groeide de bevolking van de kern zowel absoluut als relatief sneller dan de bevolking van het buitengebied, met als gevolg een toename van het aandeel van de in het dorp Markelo woonachtige burgers in de totale gemeentelijke bevolking. Op 1 januari 1988 woonde 47% van de bevolking van de gemeente Markelo in het gelijknamige dorp, ofwel 3.329 personen. De cijfers voor 1988 staan in **tabel 4**.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw

Tot het midden van de negentiende eeuw stond de veeteelt bijna volledig in dienst van de in hoofdzaak op de zelfvoorziening gerichte akkerbouw. Eventuele overschotten werden verkocht. Hiertoe behoorden doorgaans rogge, aardappelen en haver. De spil van het boerenbedrijf was de verbouw van rogge, waarmee vrijwel alle hoog en droog gelegen gronden werden ingezaaid. De lager gelegen zuurdere gronden dienden voor de verbouw van andere graangewassen als haver en gerst en van aardappelen. Boekweit vormde een tussenvrucht. De vlasteelt (voor de huisweverij) vond veelal plaats op omgeploegd klaverland.

Vruchtwisseling werd niet toegepast, in plaats daarvan werd de bodem ieder jaar "vernieuwd" door middel van het opbrengen van een laagje potstalmest. Voor de bereiding van deze mest waren runderen en schapen nodig. De grootte van de veestapel die gehouden kon worden, en daarmee het areaal bouwland dat bemest kon worden, hing in de eerste plaats af van de omvang van de natuurlijke wei- en hooilanden. Voor zover er niet over voldoende gras en hooi beschikt kon worden, vond bijvoedering met stoppelknollen en voederbieten plaats.

Hoewel de zelfvoorziening nog lang de primaire doelstelling van het agrarische bedrijf bleef, werd vanaf ongeveer 1850 de productie voor de markt steeds belangrijker en legden de Markelose boeren zich meer en meer toe op de bereiding van boter en de verkoop van vlees (vooral van varkens en schapen) en

eieren. Met de boterbereiding voor de markt kon ook het mesten van varkens toenemen, omdat de ondermelk en de karnemelk, vermengd met aardappelen en roggemeel uitstekend varkensvoer vormden.

De accentverschuiving van akkerbouw naar veeteelt (in het bijzonder de rundveehouderij ten behoeve van de zuivelbereiding) kreeg rond de jaren tachtig van de negentiende eeuw extra impulsen. Door het opleggen van hoge tarieven op gemest vee door Pruisen en het uitbreken van de landbouwcrisis werd de verbouw van graangewassen en het mesten van vee steeds minder rendabel. Daarentegen bleven de prijzen van zuivel- en pluimveeprodukten tijdens de crisis redelijk stabiel.

Om de kwaliteit van de zuivelprodukten (aanvankelijk vaak alleen boter) te verhogen werden speciale boterfabrieken opgericht, vaak op coöperatieve grondslag. De boeren in de gemeente Markelo konden vanaf 1880 hun melk onder andere inleveren bij een in dat jaar in de stad Goor gebouwde zuivelfabriek. De Gebroeders Stokkenkreeft, die onder andere handelden in veevoeders, kregen in 1894 van het college van burgemeester en wethouders toestemming tot het oprichten van een stoomzuivelfabriekje in Markelo. De boeren leverden er hun melk af en namen krachtvoer mee naar huis. De afrekening geschiedde vaak met gesloten beurzen en indien nodig trad de firma Stokkenkreeft als geldschieter op. Toen echter de Coöperatieve Zuivelfabriek Weddehoen te Goor een filiaal te Markelo stichtte, zag Stokkenkreeft in, dat ook in Markelo de coöperatieve gedachte veld zou winnen en deed hij zijn zaak over aan de boeren. Dit geschiedde in 1907. Aanvankelijk werd de combinatie zuivelfabriek-meelhandel in één bedrijf in stand gehouden, maar in 1921 vond een functiescheiding plaats en ontstonden er twee zelfstandige coöperaties, één voor de zuivelfabriek en één voor een landbouwvereniging. In het begin had de "Markelose Coöperatieve Zuivelfabriek" veel concurrentie van het filiaal van de Coöperatieve Zuivelfabriek Weddehoen, doch deze laatste moest na enige tijd de strijd opgeven en verdween uit Markelo. De Markelose zuivelfabriek (thans onderdeel van Coberco) heeft het concentratieproces in de zuivelindustrie na de Tweede Wereldoorlog overleefd en is nog steeds in bedrijf.

Enerzijds waren de zuivelfabrieken een reactie op de zwakke concurrentiepositie van de Nederlandse boter op de internationale markten, anderzijds stimuleerden zij de uitbreiding van de rundveehouderij. Daarnaast speelden factoren als de genoemde introductie van kunstmest rond 1900 en de oprichting in 1906 van een coöperatieve landbouwvereniging een rol van betekenis. De kunstmest maakte een uitbreiding en kwalitatieve verbetering van de groengronden mogelijk, terwijl de coöperatieve landbouwvereniging voor de aanvoer van extra veevoeder zorg droeg.

Het toenemende belang van de

veeteelt uitte zich tussen 1850 en 1940 in het landschap in de vorm van een uitbreiding van het areaal grasland. Deze uitbreiding was het gevolg van de ontginningen van braakliggende gronden en heidevelden. De bestaande natuurlijke wei- en hooilanden ondergingen door een combinatie van het gebruik van kunstmest en ontwatering een belangrijke kwaliteitsverhoging. Was in 1885 ongeveer 58% van de totale oppervlakte cultuurgrond (bouw-, wei- en hooiland) in gebruik als wei- en hooiland, in 1939 was dat ongeveer 73%. De oppervlakte bouwland nam tussen 1885 en het begin van de Tweede Wereldoorlog af van 2.567 ha tot 1858 ha, ofwel van ruim 42% van het totale areaal cultuurgrond tot ongeveer 26%. Grasland maakte in 1987 69% van het totale oppervlak cultuurgrond uit en bouwland 29,8%. Vooral na 1970 werd veel grasland gescheurd ten behoeve van de teelt van maïs. De akkerbouw staat tegenwoordig bijna geheel in dienst van de veeteelt.

Behalve veranderingen in de verhouding grasland/bouwland, illustreert ook de ontwikkeling van de veestapel vanaf 1850 de verschuiving naar de rundvee-, varkens- en kippenhouderij. Telde de gemeente in 1860 2.948 stuks rundvee, 708 varkens, 6.249 kippen en 853 schapen (verdeeld over 23 schaapskudden), in 1939 bedroegen die aantallen respectievelijk 9.593, 7.456, 249.837 en 191 stuks. Veeschuren en hooiopslagplaatsen werden de belangrijkste bedrijfsgebouwen.

Het belang van de landbouw voor de werkgelegenheid in de gemeente Markelo is nog steeds groot. Was omstreeks 1850 nog vrijwel de gehele beroepsbevolking op een of andere wijze werkzaam in de landbouw, in 1947 werkte nog steeds ruim 74% (2.483 personen) van de beroepsbevolking in de agrarische sektor. In 1971 was 47,8% van de mannelijke en 57,7% van de vrouwelijke beroepsbevolking als agrariër werkzaam.

6.2. Ambacht en industrie

De industrialisatie die zich sinds ongeveer het midden van de vorige eeuw in Twente voltrok, is niet zonder meer aan de gemeente Markelo voorbij gegaan. De invloed ervan blijkt echter meer uit de ontwikkelingen in de structuur van de beroepsbevolking dan uit het aantal en de omvang van de industrievestigingen ter plaatse. Er zijn in de vorige eeuw wel verschillende kleinere industrieën geweest, maar deze zijn niet tot grote bloei gekomen. Veel inwoners uit met name het dorp Markelo vonden werk in fabrieken van buiten de gemeente gelegen plaatsen als Goor en Hengelo. Met name ten tijde van de landbouwcrisis zochten veel landbouwers hun heil in de industrie.

Hoewel een groot gedeelte van de gemeente nog een overwegend agrarisch karakter bezit, zijn relaties met de nijverheid, in het bijzonder de textielnijverheid al van tamelijk oude datum. Het merendeel van de textielfabricage vond plaats in de vorm van seizoenarbeid, in een speciaal daarvoor ingerichte weverskamer op de boerderij. De huisweverij werd in de hand gewerkt door de

beperkte opnamecapaciteit van de landbouw, het bestaan van de marke-organisaties die de ontginning van de woeste gronden in de weg stonden en het heersende erfrechtsysteem, waarbij de oudste zoon de boerderij erfde.

De grote bloei van de textielnijverheid vond plaats tussen 1675 en 1725 toen als gevolg van een teruggang in de landbouw en een toename van de plattelandsbevolking veel mensen een uitweg zochten in de fabricage van voornamelijk linnen stoffen. De geweven stoffen werden verkocht aan de fabriqueurs of linnenreders (=linnenhandelaars), die om de kwaliteit en de gelijkvormigheid van de produkten te bewaken aan de thuiswevers grondstoffen verstrekten en weefgetouwen verhuurden. Oorspronkelijk weefden de thuiswevers het grove linnen, maar later werden, door het gebruik, van betere garens, ook fijnere weefsels gemaakt. Het bleken van de geweven stoffen vond plaats op speciale bleekvelden. In de loop van de tijd drong de vervaardiging van katoen de linnennijverheid op de achtergrond.

Met het in gebruik nemen van stoommachines in de loop van de negentiende eeuw vond de overgang plaats van huisnijverheid naar de fabrieksmatige productie van textiel, voornamelijk katoen. Het zwaartepunt van de textielproduktie kwam te liggen in toenmalige centra met een groter arbeidspotentieel en een gunstiger verkeersgeografische ligging dan bijvoorbeeld het dorp Markelo. Onder andere de aan de Regge gelegen stad Goor genoot deze voordelen. Voor de industriële ontwikkeling van deze plaats was de Engelsman Thomas Ainsworth van groot belang. Hij liet hier in de jaren dertig van de negentiende eeuw een weefschool en een kunstblekerij (de latere "Twentse Stoomblekerij") bouwen. Voor "know how" en het bleken van de geweven stoffen konden de Markelose boeren in het vervolg hier terecht, de boerenbleekjes werden daardoor overbodig. De bleek van het erve Hiddink (thans restaurant de Kop'ren Smörre) aan de weg van Markelo naar Holten was in de jaren vijftig van de twintigste eeuw nog intact. Nadien is een deel ervan bebost.

Ondanks de concentratie van de textielnijverheid in Goor bezat Markelo omstreeks het midden van de vorige eeuw een katoenfabriek. Deze fabriek was het eigendom van Engbert Jannink uit Goor. In 1860 werkten hier 90 mensen. Tien jaar later werd er in deze fabriek al niet meer gewerkt. De werkloos geworden textielarbeiders vertrokken naar Goor en naar andere Twentse textielcentra. Na het sluiten van de fabriek (omstreeks 1870) boden binnen de gemeentegrenzen alleen een vijftal steenfabrieken, molens en een keur aan ambachtelijke bedrijfjes (vervangende) werkgelegenheid in de nijverheidssector.

Het bestaan van steen- en pannenbakkerijen in de gemeente Markelo vond zijn oorzaak in de aanwezigheid van leem in de ondergrond. Zo werd er op de Herikerberg leem gegraven ten behoeve van de steenbakkerij "de Ro'haan". Dit geschiedde met handkracht. Het vervoer van de

leem naar de bakkerij vond met door paarden getrokken vrachtwagens plaats. Daar werd de leem eerst gevormd en daarna in open schuren gedroogd. Van deze gedroogde vormen werd een veldoven gebouwd, die, na te zijn afgedekt, aangestoken werd. Waren de stenen gereed, dan werd de oven weer afgebroken. Van de in 1860 in gemeente aanwezige steenbakkerijen stonden er vier in Stokkum en 1 in Herike. Ze boden gezamenlijk werk aan 47 personen. Met het opkomen van de steenfabricage aan de grote rivieren kwamen de opbrengsten van de Markelose steenfabrieken onder druk te staan. Slechts één fabriek heeft de concurrentie tot op heden weten vol te houden. Het betreft de fabriek van Smeyers en Voortman aan de grens met de gemeente Rijssen.

De eerste windkorenmolen in de gemeente Markelo dateert uit het begin van de negentiende eeuw. Op den duur stonden twee molens in Markelo, twee in Stokkum, één in Elsen en één in Herike. Eén van de twee in Markelo staande molens was de in 1836 gebouwde molen "De Hoop" of Buursink's molen. Dit was een zeer moderne "achtkanter". De molenaar hoefde niet meer de hele molen, doch slechts de kop met de wieken, naar de wind te richten. Alle Markelose molens waren ingericht als graanmalerij; de molen van Looman tevens als olieslagerij. Deze molen brandde in 1911 af. In 1940 waren alleen de molen van Elsen, die van Herike en die van Buursink in het dorp Markelo nog in gebruik. De aandrijving van de mechanieken vond toen inmiddels met behulp van elektromotoren plaats. De molen van Buursink is in 1990 gerestaureerd.

Het aantal ambachtelijke bedrijven in de gemeente Markelo bedroeg in 1930 77. Daartoe behoorden 9 smederijen, 9 broodbakkerijen, 6 kleermakerijen en 5 wagenmakerijen. In totaal bood de ambachtssektor in de gemeente in dat jaar aan 134 mensen werk. Een twintigtal ambachtslieden was toen buiten de gemeente werkzaam. In 1947 waren in de gemeente Markelo 414 personen, ruim 12% van de beroepsbevolking, werkzaam in de nijverheid. Hiervan waren 288 mensen werkzaam in de industrie/ambacht en 126 in de bouwnijverheid. In 1971 werkte 29,2 en 2,4% van respectievelijk de mannelijke en de vrouwelijke beroepsbevolking in de nijverheid.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen

In 1850 was ruim 88% van de totale bevolking van de gemeente Markelo Nederlands hervormd, bijna 10% rooms-katholiek en 2% was joods, gereformeerd of behoorde tot andere kerkelijke gezindten. De rooms-katholieken woonden voornamelijk in Kerspel-Goor. Binnen de gemeente stond toen alleen in het dorp Markelo een kerkgebouw, namelijk die van de Nederlandse hervormde geloofsgemeenschap. De Nederlandse hervormde bewoners van de overige nederzettingen in de gemeente Markelo waren ook op deze kerk aangewezen of op die van buiten de gemeente gelegen kerkdorpen. De Markelose rooms-katholieken kerkten in Rijssen en/of Goor. De joden in Markelo behoorden tot de ringsynagoge van Goor. Tussen 1850 en 1947 hebben zich in de verdeling van de bevolking over de verschillende kerkelijke gezindten geen grote verschuivingen voorgedaan. In 1947 waren de Nederlandse hervormden nog steeds verreweg de grootste groep: 87,8% van de totale bevolking. Het aandeel van de rooms-katholieken was iets teruggelopen, namelijk tot 5,7%. Joden waren er toen niet meer in de gemeente. De (geringe) daling in de aandelen van de twee eerstgenoemde kerkelijke gezindten kwam voornamelijk ten goede aan de in de tweede helft van de negentiende eeuw, begin twintigste eeuw geïnstitueerde verschillende gereformeerde gezindten, die hun aandeel van 0% tot 3,1% van de totale bevolking zagen toenemen, en de groep van mensen die zich niet kerkelijk gebonden achtte.

De toren van de Nederlandse hervormde kerk in het dorp Markelo

is een van de oudste bouwwerken in de gemeente. De eigenaar is de burgelijke gemeente. Schattingen over de ouderdom lopen uiteen van de twaalfde tot de vijftiende eeuw. Zeker is dat de toren vroeger hoger is geweest dan thans. Een brand in 1730 beschadigde het bovenste gedeelte dermate, dat het moest worden afgebroken. Op de overblijvende 28 meter werd toen een nieuwe spits gebouwd. De aan de toren gebouwde kerk stamt in z'n huidige vorm uit 1841. Het toenmalige gebouw (van oorsprong uit de twaalfde eeuw), dat tot de Reformatie aan de H. Martinus was gewijd, werd in dat jaar vervangen. De huidige kerk is een gewijzigde "waterstaatskerk". Nabij de kerk staat een dienstgebouw, dat hoofdzakelijk wordt gebruikt door de kerk en kerkelijke verenigingen. Noch de rooms-katholieken, noch de Markelose gereformeerden kregen binnen de gemeentegrenzen een eigen kerkgebouw. De hervormde gemeente "Gereformeerde Bond" daarentegen wel, namelijk aan het einde van de negentiende eeuw. De gemeente nam toen in Elsen een voormalig schoolgebouw in gebruik. In 1983 is de kerk gerenoveerd en uitgebreid. Op het landgoed Weldam staat sinds 1900 een kapel, die tegenwoordig dienst doet als Anglicaanse kerk. Ook in Stokkum heeft een kapel gestaan.

Tegenwoordig telt de gemeente Markelo één algemene begraafplaats, gesticht in 1829. In 1961 is deze begraafplaats aan de Goorseweg gedeeltelijk geruimd. Op de begraafplaats bevindt zich een aantal oorlogsgraven van Engelsen en Nederlanders; er is ook ruimte voor het plaatsen van urnen. Enige honderden meters ten zuiden van de huidige kerk van Markelo is een uitgestrekte *begraafplaats uit vroeg* Christelijke tijd gevonden.

Markelo was tot in de zeventiende eeuw een bedevaartsoord. De verering richtte zich waarschijnlijk op een partikel van het Heilige Bloed dat zich in de kerk van Markelo bevond. Er is ook sprake van een Mariabeeld op de berg Hulpe of Helpe (waarschijnlijk vandaar de naam) dat naar verluidt wonderen of mirakelen verrichtte. Over de Hulpe schreef P.C. Molhuizen in de Overijsselsche almanak van 1841: "Te Markelo was in vroeger tijd eene groote bedevaart, werwaarts men van alle zijden heenstroomde. In 1662 werd op de afschaffing ervan aangedrongen."

7.2. Scholen

In 1847 waren er in de gemeente Markelo drie openbare lagere scholen gevestigd. Deze stonden in het dorp Markelo en in de buurschappen Elsen en Stokkum. Het gebied rondom de school in Elsen werd (en wordt) "Schoolbuurt" genoemd. Het schoolgebouw in Markelo was in 1827 gebouwd, die in Elsen en Stokkum dateerden uit 1835. Ze werden gemiddeld door ongeveer 450 leerlingen bezocht. De school in Elsen bestond uit een groot lokaal waarin twee meesters tegelijk les gaven. Naderhand werd het lokaal voorzien van een scheidingswand. In het midden van het lokaal stond de kachel, waarvoor elke leerling zijn of haar eigen brandstof (turf) mee diende te brengen. Hoe meer turven je mee bracht, des te langer mocht je bij de kachel zitten. Kort na

1850 werd ook in Kerspel-Goor een openbare lagere school gebouwd.

De dorpsschool van Markelo nam in 1882 wegens ruimtegebrek een nieuw gebouw in gebruik aan de weg van Markelo naar de buurschap Beusbergen. Eind negentiende eeuw bleek de school in Elsen eveneens te klein en werd hier naast de oude een nieuwe school gebouwd. De oude school werd niet afgebroken, maar kwam als gezegd in gebruik bij de gereformeerde bond.

De geschiedenis van één van de eerste bijzondere scholen in de gemeente Markelo begint in 1898. In dat jaar schonken de gebroeders Ten Doeschate uit Goor Huis Heeckeren met 34 ha grond aan de rooms-katholieke kerk in Goor, die van het gebouw een klooster en bejaardencentrum maakten en er een lagere school en kleuterschool bij bouwde. Hiermee kwam het aantal lagere scholen in de gemeente op vijf. Met de bouw van een openbare lagere school in Markelosche Broek en één in Elsenerbroek (begin twintigste eeuw) bereikte het aantal scholen in de gemeente zijn huidige omvang: zes openbare lagere scholen en één bijzondere. Het merendeel van de huidige scholen is gevestigd in gebouwen van na de Tweede Wereldoorlog.

Voor voortgezet onderwijs aan jeugdigen is de gemeente Markelo tegenwoordig nog steeds geheel aangewezen op naburige gemeenten. In de gemeente Markelo zijn wel een rijks-lagere-landbouwschool en een landbouw-huishoudschool gevestigd geweest, maar deze zijn inmiddels gesloten.

Typering:
Esdorp.

Functie:
Agrarische verzorgingskern.

Ruimtelijke ontwikkeling:
In 1850 had de nederzetting een losse structuur zonder dorpskern. De bebouwing bestond hoofdzakelijk uit boerderijen met erfbeplanting langs de doorgaande wegen. In de weg van Deventer naar Duitsland vormde Markelo een knooppunt.
In de periode nam de bebouwing rond de es toe, waardoor Markelo de vorm van een kransesdorp kreeg. De verdichting bestond hoofdzakelijk uit boerderijen, rond de kerk vormde zich tenslotte een kleine dorpskern.
Van een planmatige uitbreiding is in de periode nog geen sprake.

Stedebouwkundige ontwikkeling Markelo

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

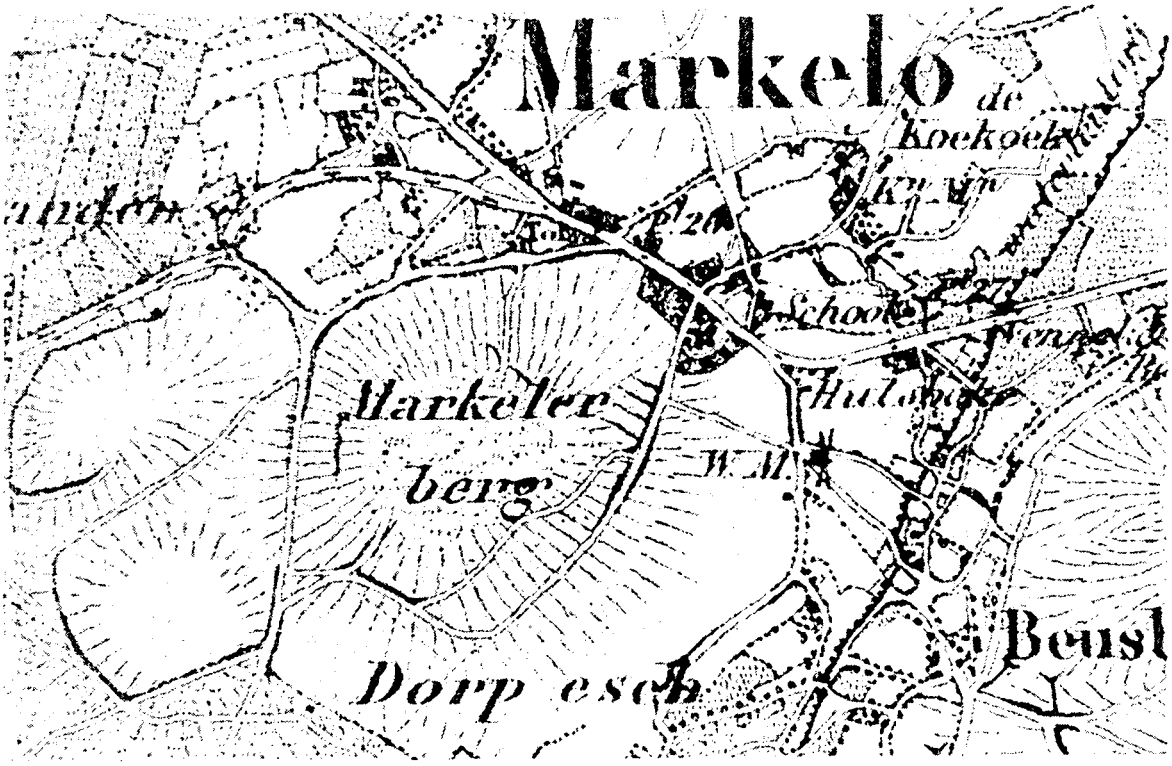

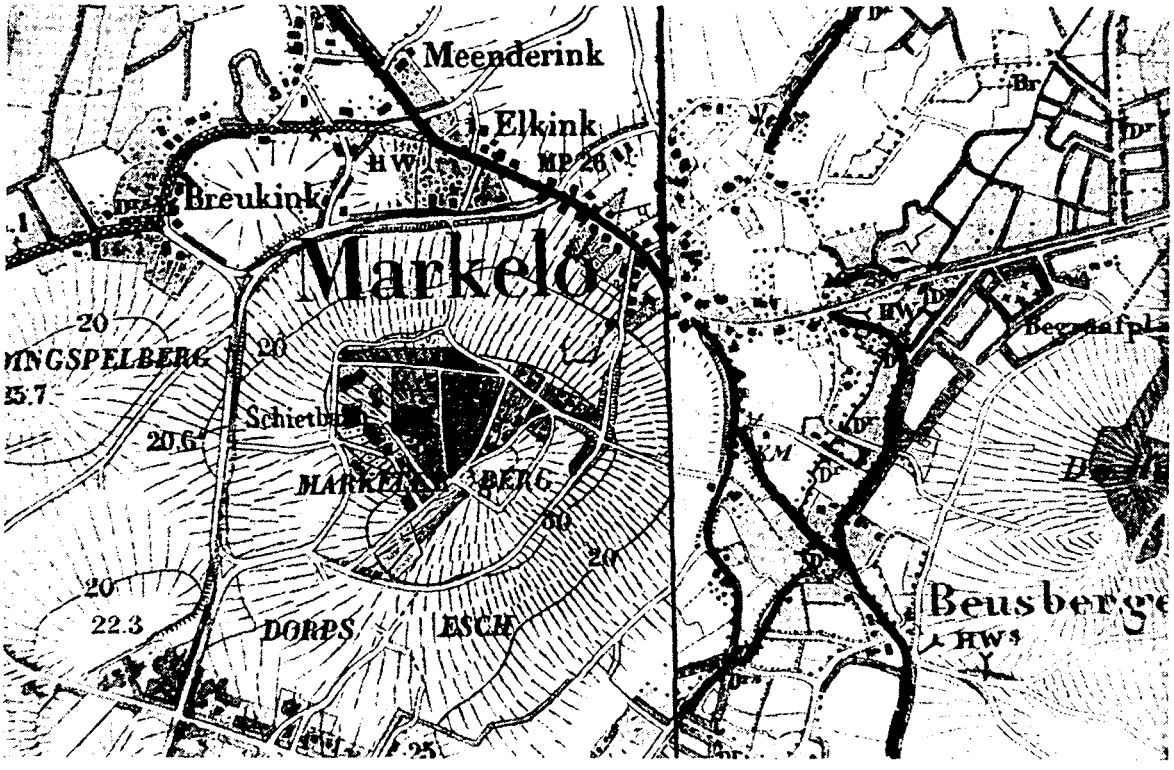

Kaart ca. 1940

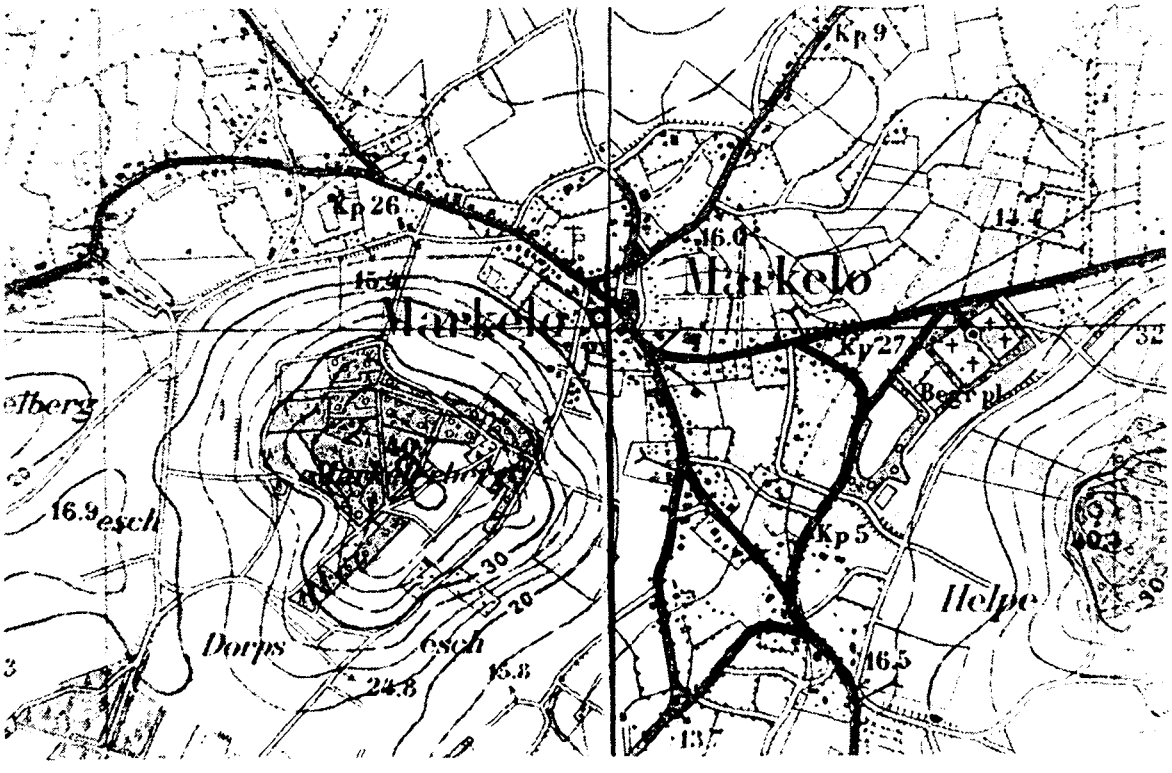

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1846
Kaart ca. 1900, verkend 1880, herzien 1903
Kaart ca. 1940, verkend 1933

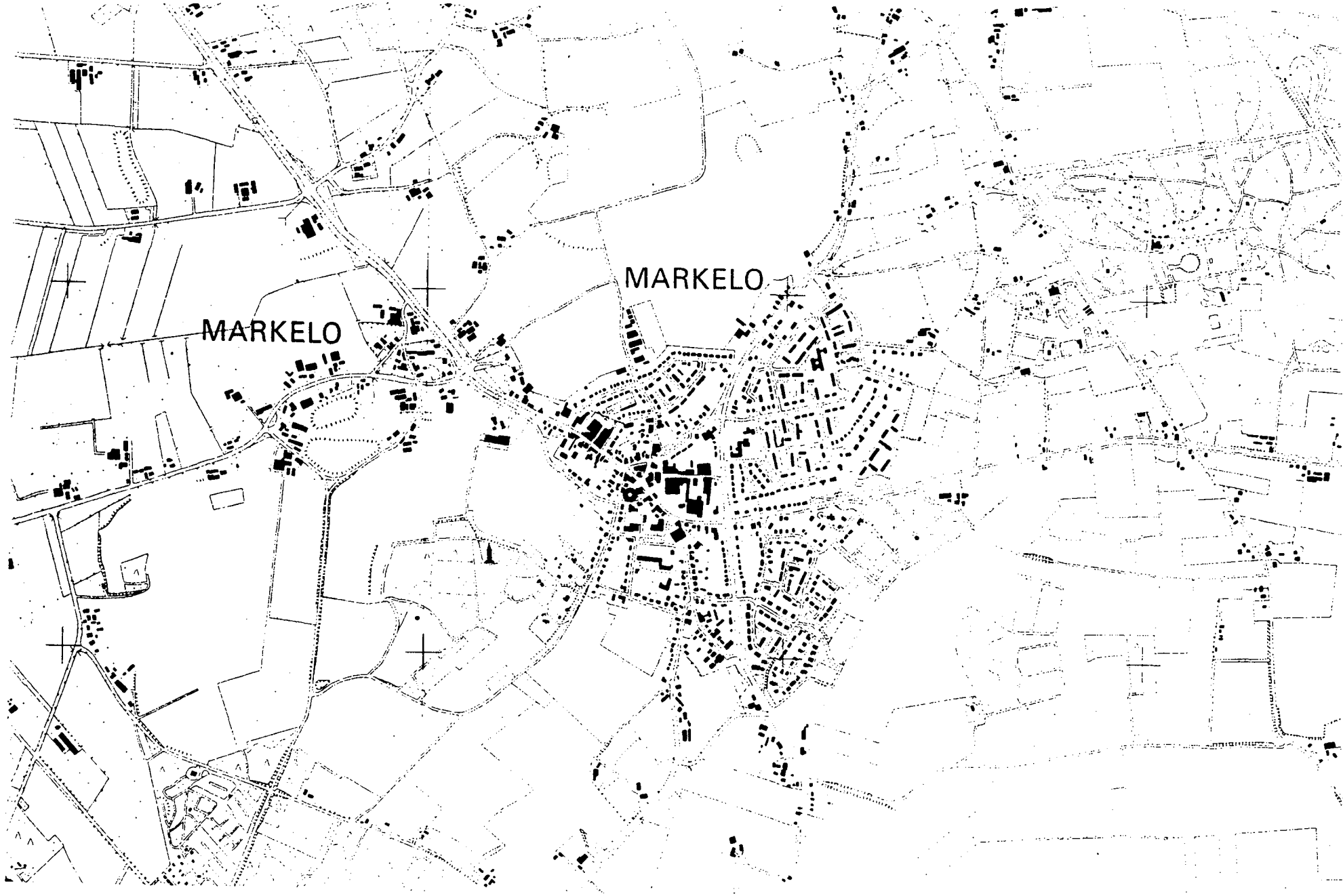

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Markelo en regio:
*Abbink, H.G., Markelo in oude ansichten, Zaltbommel, 1971.
De Markelose gemeenschap, Lochem.
*De Vries Reilingh, H.D., Sociografie van Markelo, 's-Gravenhage, 1949.
*Dijkink, H.J., De bodem rond Markelo, Wageningen, 1923.
*Goor de eeuwen door, Stichting Goors Historie, Deventer, 1982.
*Haar, I. ter e.a., Met het oog op de toekomst, Herike-Elsen, 1987.
*Heideman, A. e.a., Jaarboek Twente, Oldenzaal, 1987.
*Laan, J.E. van der en E.J. Roosdom, Markelo, Zutphen, 1977.
*Riele, W.J.M. te, Bodemkundig-hydrologisch onderzoek Markelo/Goor, Wageningen, 1983.
*Sociaal-wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van het structuurplan Markelo, E.T.I.O., Zwolle, 1971.
*Stedebouwkundige Studiegroep Apenberg, Diepenheim, Enter, Goor, Markelo, Rijssen, 1953.
*Ven, D. v.d., In het hartje van het Overijsselsche Binnenland (Markelo), Dordrecht, 1916.
*Warmelink, H.A., Geschiedkundige beschrijving van het dorp Markelo, Lochem, 1900.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940,

Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Markelo tussen 1850 en 1940.

Jaar	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	3.665	100
1860	4.010	109
1870	4.321	118
1880	4.304	117
1890	4.204	117
1900	4.176	114
1910	4.308	118
1920	4.607	126
1930	5.082	139
1940	5.461	149

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale Geografie, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Markelo in 1849.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Markelo	1.062	185
Stokkum	764	130
Herike	547	95
Elzen	762	130
Kerspel Goor	502	85
Gemeente Markelo	**3.637**	**625**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Steden en dorpen in Overijssel, 1980.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Markelo op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Markelo	1.051	
Achterhoek	136	
Stokkum	369	
Herike	167	
Elzen	460	
Verspreide huizen	3.713	
Woonwagens	6	
Gemeente Markelo	**5.902**	**1.070(821)[1)]**

1) (...) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Markelo op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Kern Markelo	3.329	1.142
Verspreide huizen	3.665	981
Gemeente Markelo	**6.994**	**2.123**

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN TWENTE

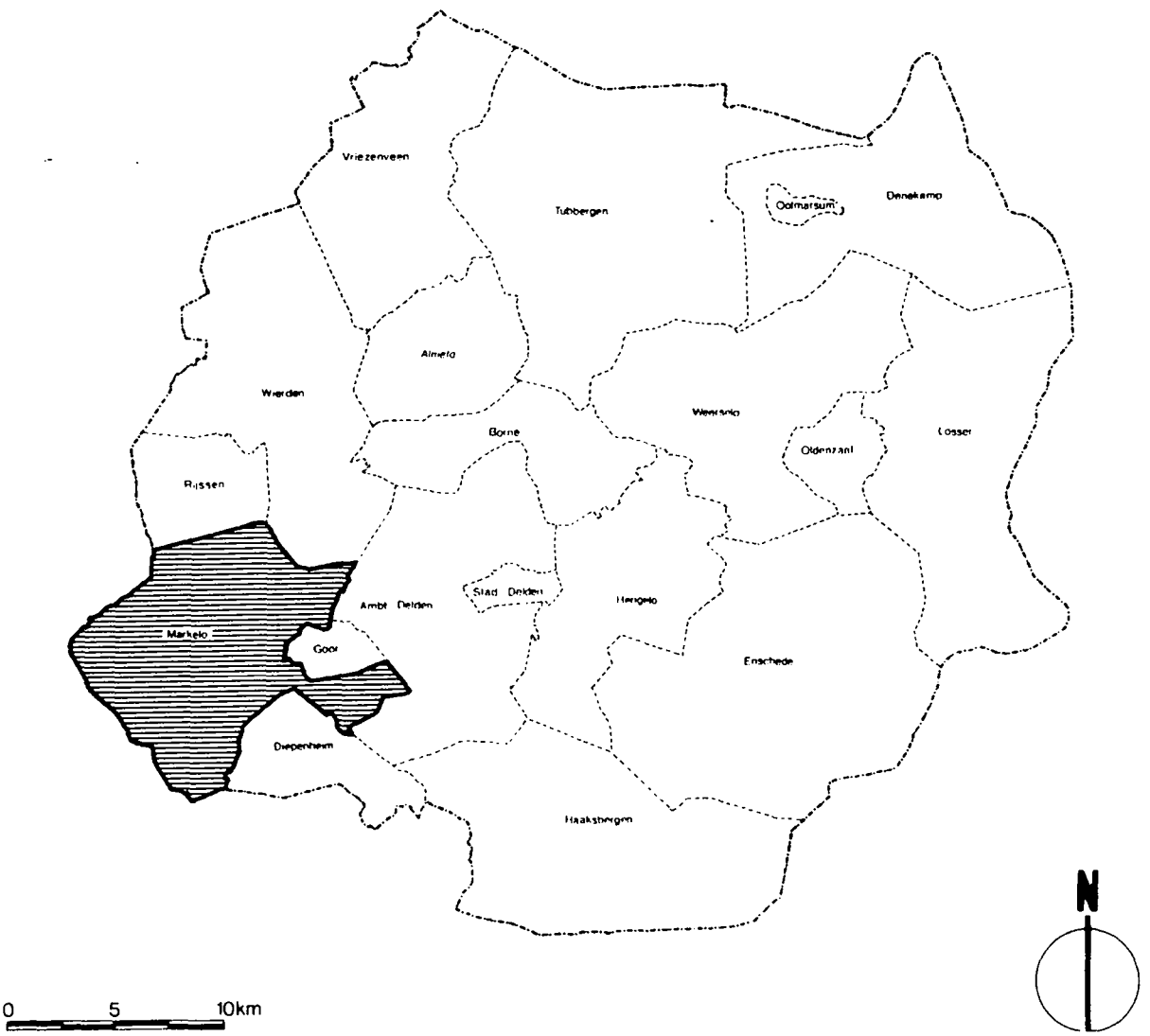

Grenzen van Twente

Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

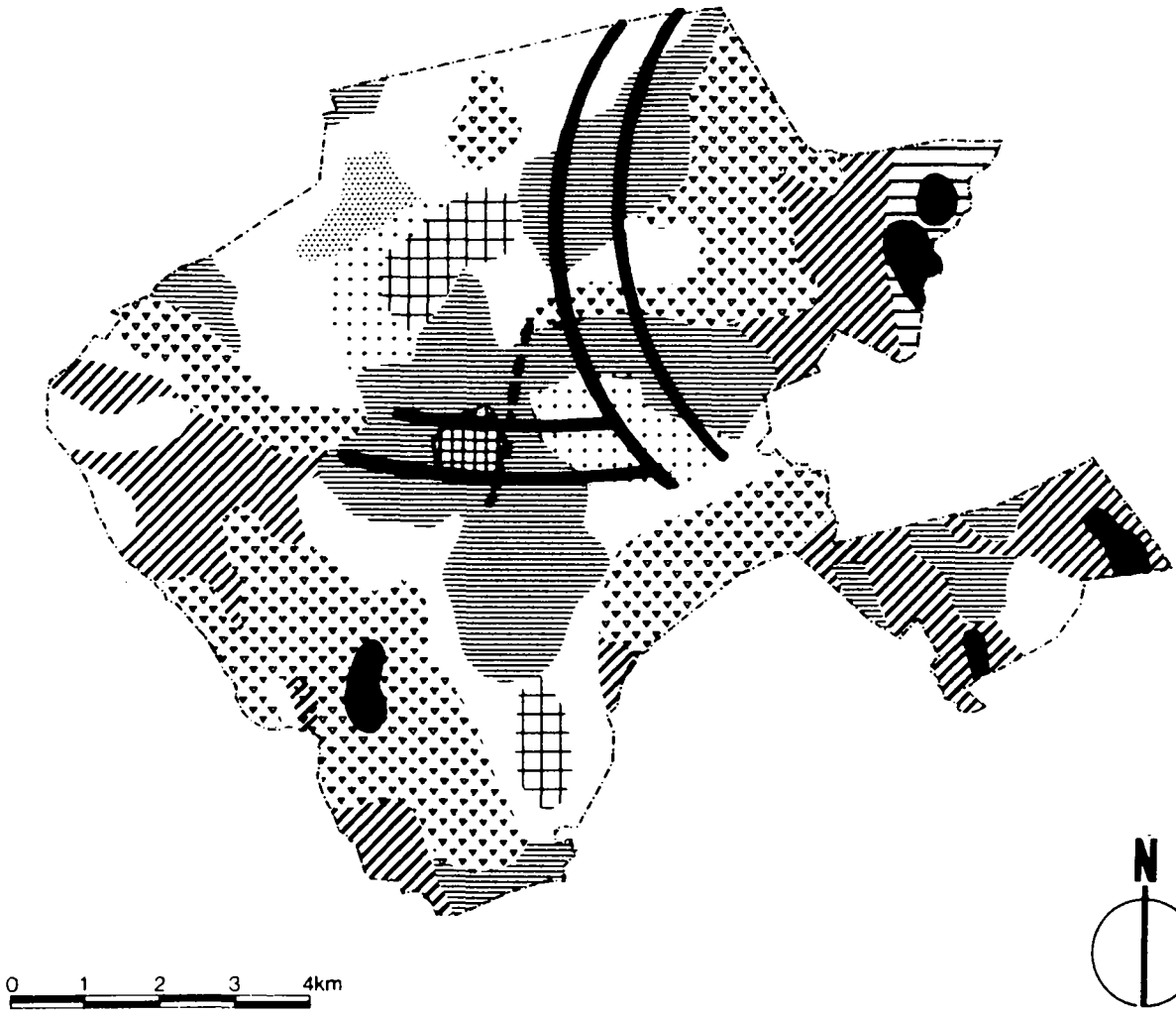

- Enkeerdgronden met een 30 tot 50 cm dik cultuurdek
- Kleine, geïsoleerde dekzandkop met een tenminste 30 cm dik cultuurdek
- Schrale zandgronden (veldpodzolgronden)
- Stuifzanden
- Verschillende soorten beekdalafzettingen
- Mengeling van enkeerdgronden en beekdalafzettingen
- Keileemgronden
- Keileemlaag onder jongere afzettingen, beginnend tussen 40 en 120 cm
- Verschillende soorten veen (voornamelijk broekveen) op zand
- Stuwwal
- Smeltwatergeul
- Bebouwde kom

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

LANDGOEDEREN IN 1965 EN MARKEN

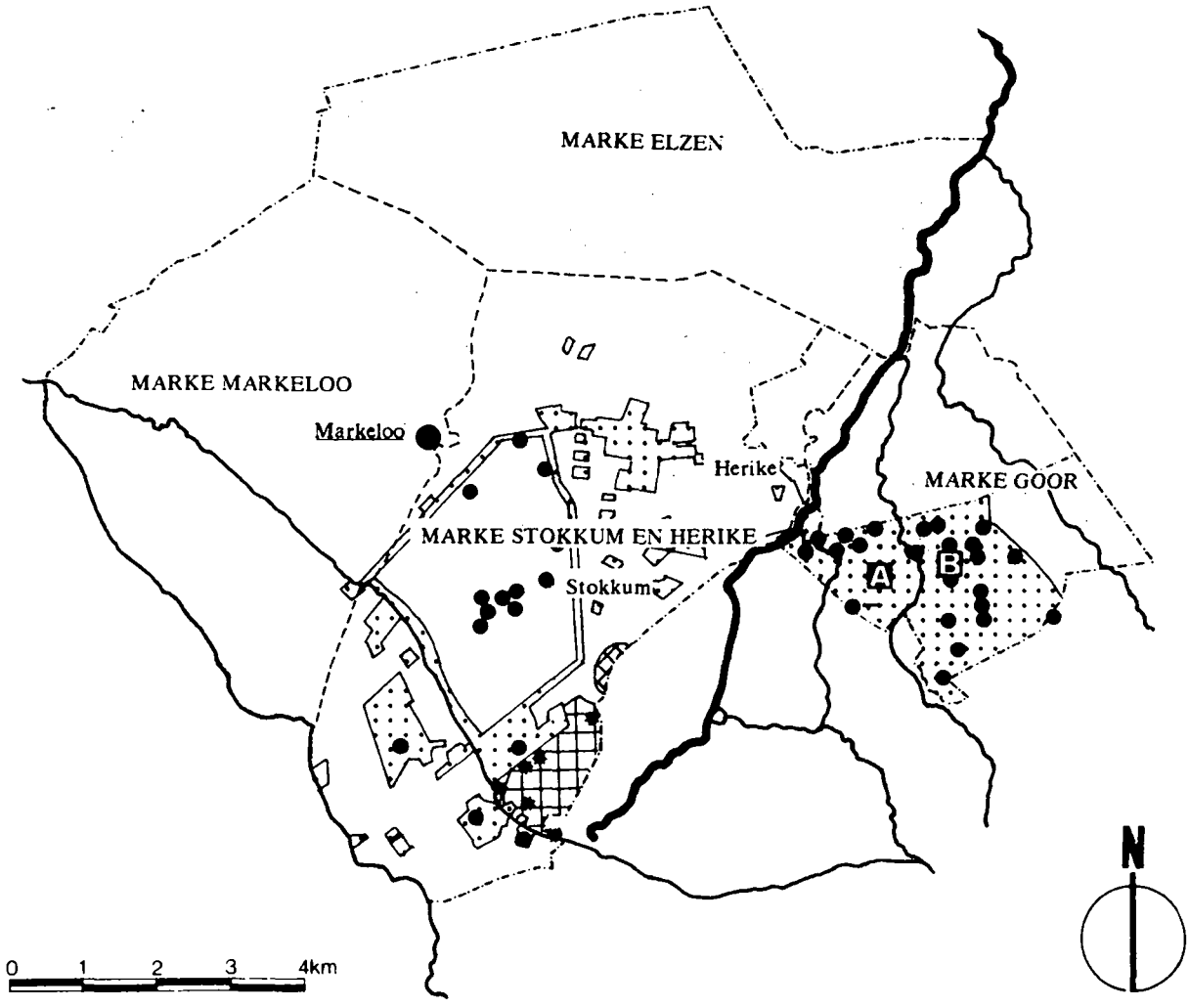

Gemeentegrens op 1 januari 1989
Markegrens
Rivier de Regge
Beek
A Havezate Weldam
B Havezate Wegdam
Boerderij van havezate Weldam
Boerderij van havezate Nijenhuis (gemeente Diepenheim)
Kerkdorp
Gronden behorend tot het landgoed Weldam
Gronden behorend tot het landgoed Nijenhuis
Gronden behorend tot het landgoed Warmelo (gemeente Diepenheim)

Bron: Geschiedkundige Atlas van Nederland, 1924; en Jaarboek Twente 1965.

Kaart 4

INFRASTRUCTUUR

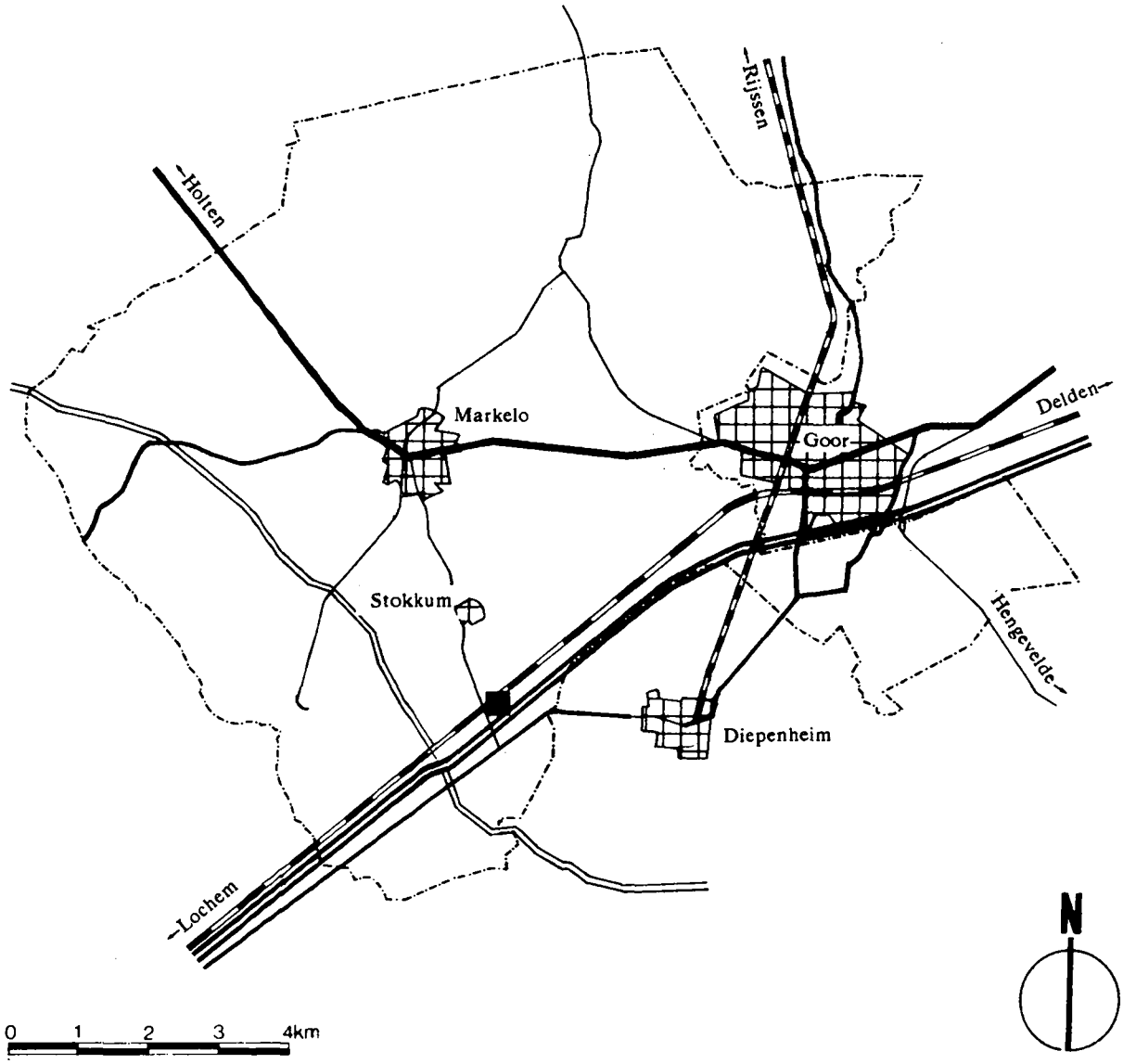

Twentekanaal (Zutphen-Enschede)
Voormalige waterweg de Schipbeek
Straatweg in 1850
Grind-, macadam-, puin- en/of schulpweg in 1850
Belangrijkste tussen 1850 en 1940 verharde/aangelegde wegen
Spoorlijn aangelegd door de staat
Opgeheven spoorlijn van de Locaalspoorweg-Maatschappij Neede-Hellendoorn
Opgeheven station "Markelo/Diepenheim"
Bebouwde kom in 1984

Bron: Topografische kaarten van omstreeks 1850, 1935 en 1972.

Kaart 5

GEMEENTE MARKELO OMSTREEKS 1865

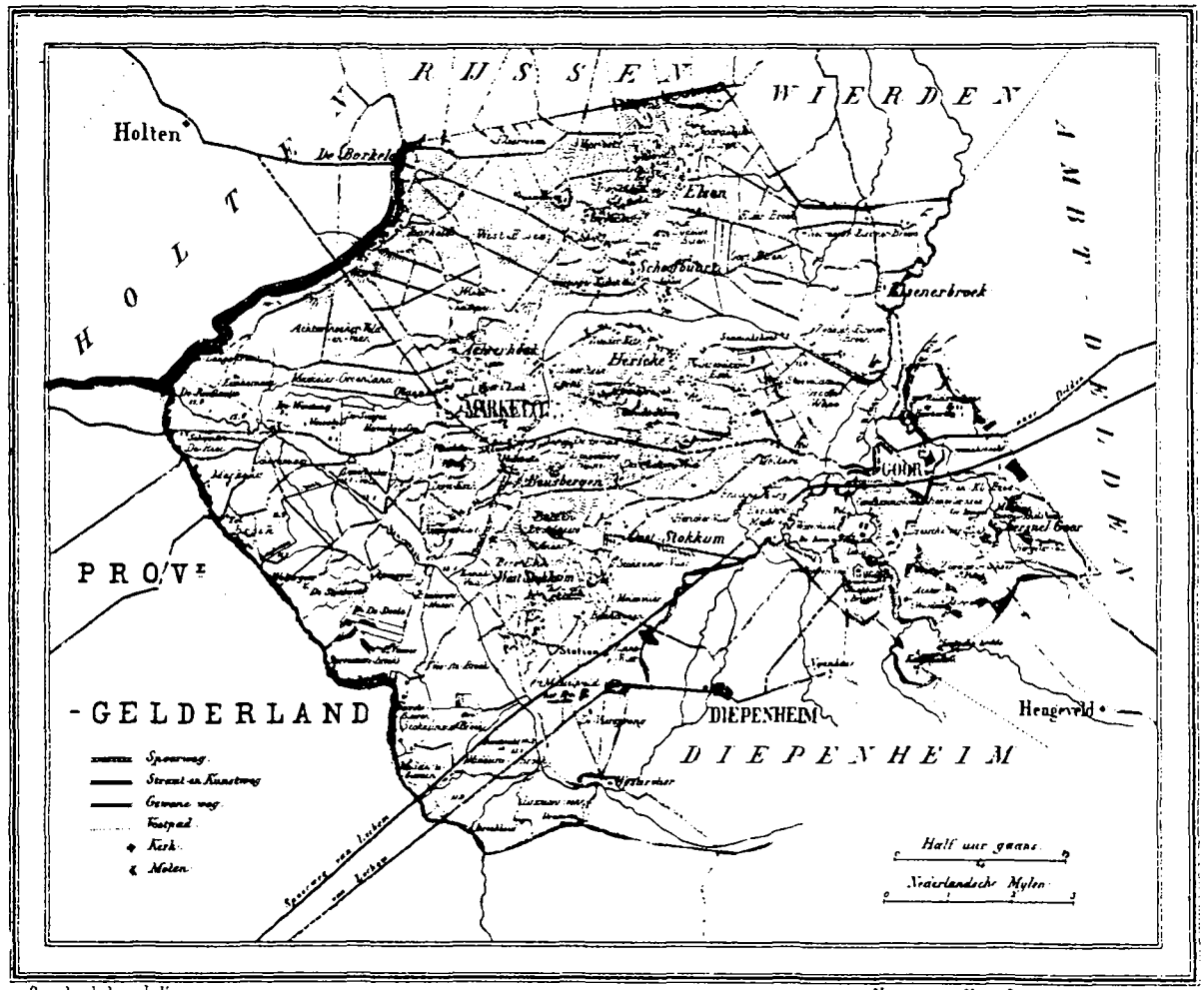

Bron: Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 6

GEMEENTE MARKELO OMSTREEKS 1972

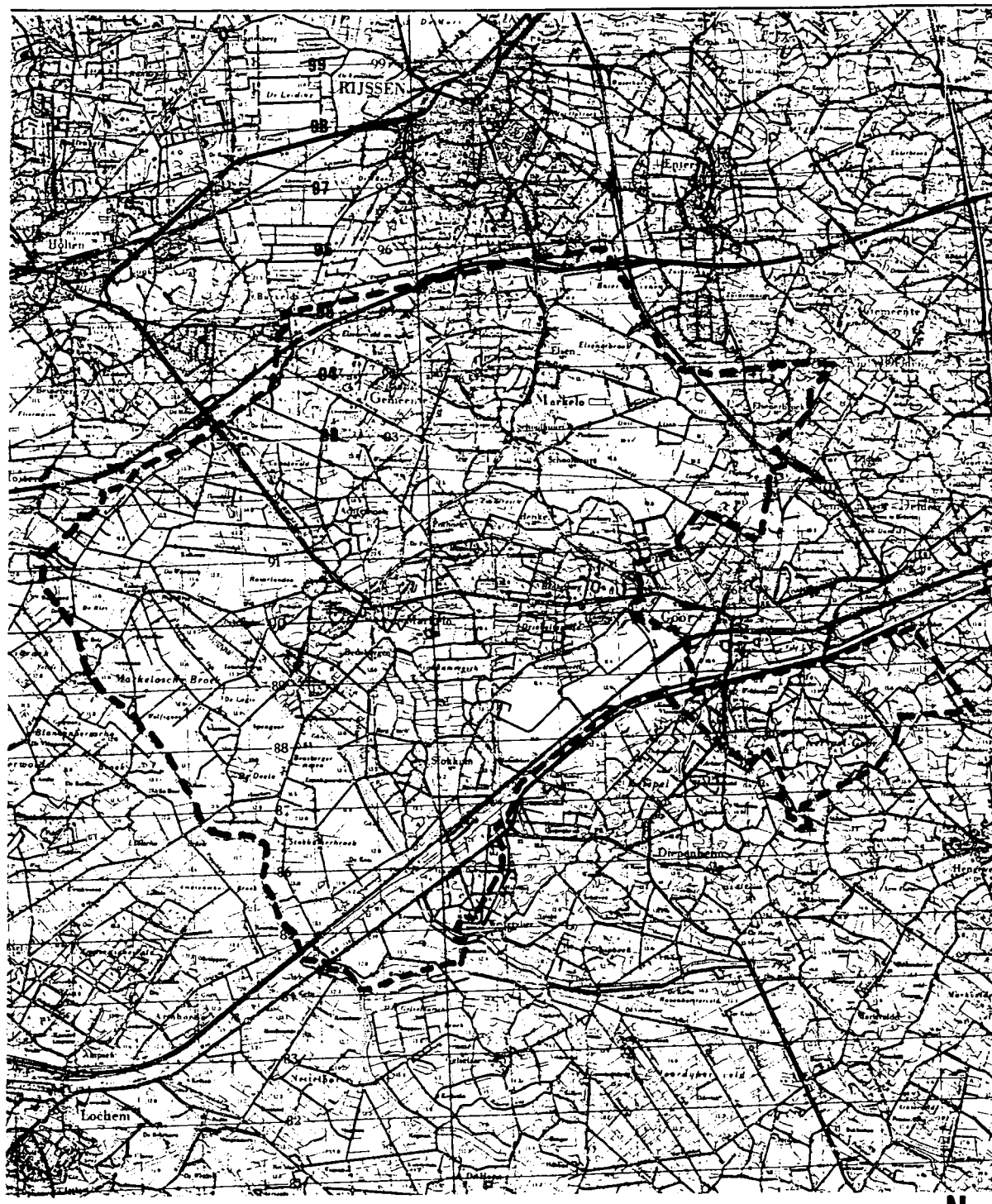

Bron: Topografische kaart van Nederland, 1974.